

Afb. 1. Anoniem (midden 17de eeuw), Portret van Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer (1632–1636). Olieverf op paneel, 97,5 x 78,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. Sk-A-3761. Toestand vóór behandeling.

Michel van de Laar en Willem de Ridder

De wisselvallige geschiedenis van de portrettengalerij van de Gouverneurs-Generaal van Nederlands-Indië*

Ook schilderijen hebben te lijden van tropen-jaren. Het hiervolgende fragment uit een conditierapport van een van de portretten van de Gouverneurs-Generaal van Nederlands-Indië moge dat illustreren:

Tropisch wespennest van klei in profiel van de lijst. Onder op de lijst: krantenpapier vastgeplakt (Engelse tekst). Het paneel, Javateak (?), is aan de achterzijde ooit flink aangevreten door ongedierte. Dit is later opgevuld met een tot nog toe onbekende putti; dit vulmateriaal is sterk gekrompen. De rode menie die dient als coating is geplaatst op verschillende andere afdekklagen; alle afdekklagen zijn over de putti gestreken. Vanaf Brouwers mond tot aan beneden toe een grote barst; ook rechts in het paneel verschillende barsten. Onderaan de grote barst is een driehoekige inzet geplaatst. Deze en ook de barst zelf, zijn vermoedelijk verlijmd – niet nauwkeurig, sluit niet mooi aan. Hier is ook bijenwas in gestreken; deze komt aan voor- en achterzijde van de verlijmd breuk naar buiten. Aan de achterzijde zijn op de driehoekige inzet verstevigingslatjes aangebracht; deze zijn met gesmede spijkertjes aan de planken bevestigd maar zijn ook vastgelijmd. Het hele portret is overschilderd en bedekt met bijenwas. Op achterzijde schimmel-sporen.¹

Bovenstaande conditiebeschrijving van het portret van Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer, die dit ambt van 1632 tot 1636 bekleedde, geeft een aardig idee van de

behandelingsgeschiedenis van de verzameling staatsieportretten van de Gouverneurs-Generaal van het voormalig Nederlands-Indië (afb. 1).

Deze portrettengalerij, die bestaat uit 67 schilderijen, is in 1950 overgebracht uit het paleis Rijswijk in Jakarta naar Nederland en geplaatst op de inventaris van het Rijksmuseum te Amsterdam. Ze geeft een compleet beeld van het gezicht van het bestuur tijdens de Nederlandse aanwezigheid in Zuid-Oost Azië. Overigens ligt in die continuïteit de grote waarde van de reeks en niet zozeer in de sterk wisselende artistieke kwaliteit van de schilderijen afzonderlijk. De stukken werden naar gewoonte geschilderd vlak voor of na het aftreden van de Gouverneurs-Generaal en laten de eigentijdse kenmerken en verschillen in mode op fraaie wijze zien. De serie vormt zo een belangrijke getuigenis van de Nederlandse aanwezigheid in Indië ten tijde van de Verenigd Oostindische Compagnie en van het Nederlands koloniaal bewind in de 19de en 20ste eeuw.

De ups en downs van de geschiedenis hebben ook in sterke mate bepaald hoe de portrettenreeks bewaard en behandeld werd. Het verblijf in de tropen, de reizen en opslag, dat alles heeft veel schade toegebracht. Ook de verschillende behandelingen als reactie op deze schade hebben vaak kwalijke gevolgen voor de schilderijen ingehouden, soms zelfs ernstiger dan de schade die aanleiding vormde tot de restauratie.

Restauratiegeschiedenis

Gegevens over restauratie of onderhoud van voor 1828 zijn niet bekend. Tot dan betekende restauratie waarschijnlijk vooral het overschilderen van de portretten, gedeeltelijk of zelfs totaal.²

Over het algemeen mag aangenomen worden dat men de portrettenreeks geen grote waarde toekende en deze zonder bezwaar in verval liet raken. Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals in 1828 toen de gehele serie werd verplaatst naar een nieuw gebouwde paleis om te dienen als decor voor officiële gebeurtenissen, is men overgegaan tot een grote en ingrijpende restauratie. Hiervoor werd een speciale commissie ingesteld door de toenmalige Gouverneur-Generaal L.P.J. Burgrave du Bus de Gisignies (1826–1830).³ De commissie had ondermeer de taak een advies te geven over de restauratie van de schilderijen, een kostenraming te maken en de restauratie te begeleiden. Het werk werd waarschijnlijk uitgevoerd door inlandse of Chinese werklieden.⁴ Het rapport van deze commissie is de vroegst bekende bron in de restauratiegeschiedenis van de portrettenreeks.

In 1855 achtte men de restauratie van de schilderijen opnieuw noodzakelijk. De kunstschilder Raden Sarief Bastaman Saleh (Semarang 1819–1880 Buitenzorg), die eerder de portretten schilderde van de Gouverneurs-Generaal J.C. van den Bosch (1830–1833), J.C. Baud (1833–1835) en, posthuum, van H.W. Daendels (1808–1810), kreeg hiervoor de opdracht (afb. 2). Hij berichtte op 7 juli 1855 pessimistisch over de portretten in een brief aan de Directeur der Producten en Civiele Magazijnen. Hij meende dat de slechte toestand veroorzaakt was door *slechte verf en vernis, waardoor de stukken op verscheidene plaatsen zijn gescheurd maar ook geheel zijn zwart geworden, zoodat die onvermijdelijk geheel en al moeten worden gecopiëerd*.⁵ Raden Saleh diende na voltooiing van de restauratie in 1856 een nota in waarin melding gemaakt wordt van o.a. *chinees verguldsel, mastiekvernis, hout, ijzerwerk, stopverf, lijm, ongebleekt linnen en arbeids- en koelielonen*.⁶

Na een positieve beoordeling van zijn restau-

ratiewerkzaamheden werd Raden Saleh in 1856 door Gouverneur-Generaal C.F. Pahud (1856–1861) benoemd tot de eerste conservator van de landsverzameling schilderijen te Batavia. Dit conservatorschap is van 1881 tot 1909 overgegaan op A.F. Von Dewall, een gepensioneerd secretaris van het departement van Burgerlijke Openbare Werken. Ook in deze periode werden enkele schilderijen behandeld. Na Von Dewalls overlijden kwam er een voorlopig einde aan deze functie. Toch zijn in 1914 weer een aantal portretten gerestaureerd door de gerenommeerde kunstschilder Th.B. van Lelyveld (Semarang 1887–1954 Den Haag), die van 1911 tot 1915 in Nederlands-Indië verbleef.⁷

In de 20ste eeuw groeide het besef dat de continuïteit van de portrettengalerij gebruikt kon worden als een legitimatie van het Nederlandse gezag over Indonesië. Mede hierom werd besloten de volledige reeks grondig te restaureren. Deze restauratie vond plaats onder het bewind van Gouverneur-Generaal D. Fock (1921–1926) en duurde van begin 1925 tot einde 1926. Ze werd op een verantwoorde wijze uitgevoerd door de Leidse restaurator J. Koene en begeleid door mevrouw J. de Loos-Haaxman, die tevens een uitgebreid schriftelijk verslag van de restauratie maakte. Van 1930 tot 1939 was De Loos-Haaxman de derde conservator van de schilderijen te Batavia. Zij nam deze taak zeer serieus en schreef over de reeks portretten van Gouverneurs-Generaal een tweedelig boek.⁸

Het goedogend uiterlijk van deze reeks na de restauratie van 1925–1926 ging tijdens de tweede wereldoorlog weer verloren. Japan bezette Nederlands-Indië en liet begrijpelijkerwijs de portretten uit het paleis verwijderen. De schilderijenreeks werd opgeslagen in een vochtige loods en werd in 1945 in een zeer slechte toestand aangetroffen. Tijdens de laatste pogingen van Nederland om Nederlands-Indië voor zich te behouden besloot men in 1948 de portrettengalerij te gebruiken als achtergrond voor een receptie ter ere van Koninginnedag. Met spoed moest de reeks presentabel gemaakt worden. Deze taak werd toegewezen aan een zekere heer De Leeuw,

Afb. 2. Raden Sarief Bastaman Saleh, Zelfportret.
Olieverf op doek, 106,7 x 85,3 cm. Rijksmuseum,
Amsterdam, inv.nr. Sk-A-4703. Saleh was restaurator
van de portretgalerij en de eerste conservator van de
Landsverzameling Schilderijen te Batavia (1856-1880)

Afb. 3. H. Cartier-Bresson, *Van Heutsz' portret wordt weggehaald, Jakarta 31 December 1949. Foto in: Towards Independence. A Century of Indonesia Photographed, San Francisco 1991. De portretten van de*

Gouverneurs-Generaal worden uit het voormalig paleis van de G.G. in Jakarta verwijderd, enkele dagen na de overdracht van de soevereiniteit aan Indonesië.

een plaatselijke tekenleraar. Deze behandeling, kennelijk uitgevoerd in grote haast, heeft de schilderijen meer kwaad dan goed gedaan.

Van de hand van De Leeuw zijn ook de portretten van de Gouverneurs-Generaal van Hoorn (1704–1709), Nederburgh (1791–1799) en Janssens (1811–1812), waarvan de originele al eerder verloren waren gegaan. Door hun felle kleuren en de knullige wijze waarop ze zijn geschilderd, doen zij denken aan decorstukken voor een bonte avond.

Nadat Indonesië zelfstandig was geworden werd de portrettenreeks in 1949 door het nieuwe bestuur verwijderd (afb. 3). Sommige portretten, vooral die van de vertegenwoordigers van de Volksbond, lijken bij deze actie opzettelijk beschadigd te zijn. In 1950 werden ze naar Nederland verscheept. Bij die gelegenheid zijn conserverende noodingrepen gedaan, waarbij niet duidelijk is of dat is gebeurd voor de aanvang van de reis of na aankomst in het Rijksmuseum.

Enkele portretten ondergingen een volledige restauratie, bijvoorbeeld wanneer ze een plaats op zaal kregen of werden uitgeleend aan andere instellingen.⁹ De meeste schilderijen bleven echter voor langere tijd in de depots opgeslagen. Pas eind jaren '80 kregen de portretten hernieuwde aandacht toen dr. J.G. Wessels Boer de reeks onderwerp maakte van een uitgebreide studie.¹⁰ In 1989 werden elf stukken behandeld die een permanente opstelling moesten krijgen in de voc-galerij. Aan deze schilderijen werden alleen conserverende behandelingen uitgevoerd. Oude restauraties en schade werden als historische gegevens gerespecteerd. Losse verf werd vastgezet en oppervlakkig vuil werd afgenomen, maar er werd niet getouchéerd. Parallel aan de studie van Wessels Boer werd in 1991/92 de toestand van alle portretten in conditierapporten vastgelegd. Vanaf 1995 worden dankzij gelden van het Delta-plan alle portretten in het restauratie-atelier geconserveerd, terwijl sponsorgeld van

de Nederlandse Crediet Maatschappij n.v. het mogelijk heeft gemaakt ook enkele portretten te restaureren. Naast de schilderijen worden tevens de bijbehorende lijsten geconserveerd.¹¹

Met de hier volgende beschouwing willen wij ingaan op de conditie van de 67 stukken waarin zij voor de laatste behandeling werden aangetroffen en tevens een poging doen de verschillende restauraties uit het verleden te onderscheiden.

Conditiebeschrijving

De panelen

Uit de conditiebeschrijving van het portret van Brouwer (1632–1636) kwam naar voren dat dit schilderij is uitgevoerd op een paneel van tropisch hout, mogelijk Java-teak. Dit geldt ook voor de andere panelen uit deze reeks. De panelen werden aan de achterzijde met een blokschaaf afgewerkt, waarbij gebruik werd gemaakt van een schaaf met beschadigingen zoals blijkt uit sporen van bramen op de achterzijde van de panelen. Sommige panelen hebben barsten¹² en veel van de oude panelen hebben opvallend veel verfvlies. Dit kan duiden op het bewegen van de panelen onder invloed van wisselingen van de temperatuur en vooral van de relatieve vochtigheid. Het verfvlies hangt in de meeste gevallen samen met de bewegingen (krimpen en uitzetten) van het paneel en heeft doorgaans parallel aan de nerfrichting plaatsgevonden. Bij vele stukken zijn naden en barsten gerepareerd of verstevigd met toevoegsels op de achterzijde zoals dwarslatjes en klosges, die veelal van meer recente datum zijn. De bredere dwarslatten zijn misschien wel oorspronkelijk aan de drager bevestigd geweest. Bij de stukken van Swaardcroon (1718–1725) en Van der Lijn (1645–1650) zijn deze dwarslatten verwijderd en ontbreekt de rode menie die achter beide schilderijen is aangebracht. De menie is waarschijnlijk toegevoegd om de planken te stabiliseren; door ze ook aan de achterzijde te beschilderen zou kromtrekken kunnen worden voorkomen. Deze *coating* vinden we op alle panelen behalve op de portretten van Reaal (1616–1619), Coen (1627–1629), De Haan

(1725–1729) en De Klerk (1777–1780). Net als bij het portret van Brouwer (1632–1636) heeft men bij de portretten van Mossel (1750–1761) en Coen (1619–1623; 1627–1629) een inzet geplaatst. Dit is een stuk hout dat in een uitgezaagde uitsparing gelijmd is. Was het originele hout hier aangevreten of heeft men mogelijk de spanning van de verlijmde breuk trachten te verdelen? Dit verlijmen gebeurde meestal met een dierlijke lijm, maar soms ook is aan druijsporen van lijm te zien dat pva-emulsie gebruikt werd, hetgeen duidt op een ingreep in de 20ste eeuw.¹³ Andere portretten zijn, zoals dat van Ryckloff van Goens (1678–1681), aan de rechterzijdant door vocht of ongedierte aangetast. Mogelijk hebben de stukken lange tijd dwars opgeslagen gestaan op een natte vloer, waardoor de vochtige uiteinden aantrekkelijk zijn geworden voor schimmels en ongedierte. Ook is het mogelijk dat deze delen zijn aangevreten omdat zich aan het uiteinde van een plank het voor ongedierte zo smakelijke spinthout kan bevinden. Opvallend is dat het portret van Matheus de Haan (1725–1729) aan de rechterzijdant een nieuwe aanzet heeft. Origineel materiaal is hier weggezaagd en vervangen door een nieuwe strip hout. Daarmee is het oude opschrift aan de rechterkant *Matheus de Haan ...enr Generl*, etc. ook onvolledig geworden. Eerder was het paneel, zoals al gebleken was bij de restauratie van 1925, aan de boven-, onder- en linkerzijdant afgezaagd. Daarmee ging een gedeelte van het oorspronkelijke wapen in de linkerbovenhoek verloren. De rest was, meer naar binnen en naar onderen, overschilderd met een nieuw wapen. Meer nog dan de portretten op metaal en doek hebben de panelen te lijden gehad van verpoetsingen. De daardoor ontstane sleetsheid is in vele gevallen met *de grote kwast geretoucheerd*. Soms zijn complete delen overschilderd. Ook de retouches op lokale beschadigingen of lijmnaden of barsten zijn vaak zeer grof uitgevoerd. Zo is het hele portret van Brouwer (1632–1636) vermoedelijk al in de 17de eeuw overschilderd. Deze overschilderingen zijn op sommige plaatsen los komen te zitten en samen met originele verf 'gefixeerd' met bijenwas. De losse verf bij bijvoorbeeld de

Afb. 4. Anoniem, Portret van Gouverneur-Generaal Dirk van Cloon (1730-1735). Olieverf op doek, 99 x 81,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. Sk-A-3776. In een poging om de verf vast te zetten zijn enorme hoeveelheden was op het schilderij uitgesmeerd.

kraag van Brouwer zit nu wel vast maar kleeft op de verkeerde plek. De was zit nog dik op het schilderij. In het gordijn achter de geportretteerde bevindt zich zogenaamd 'frühsprung', een craquelure-patroon dat kort na voltooiing van het schilderij is ontstaan. Bij het portret van Brouwer is met ultraviolet-belichting te zien dat de vergeelde vernis hier niet alleen onregelmatig is aangebracht maar tevens onregelmatig is afgenomen.

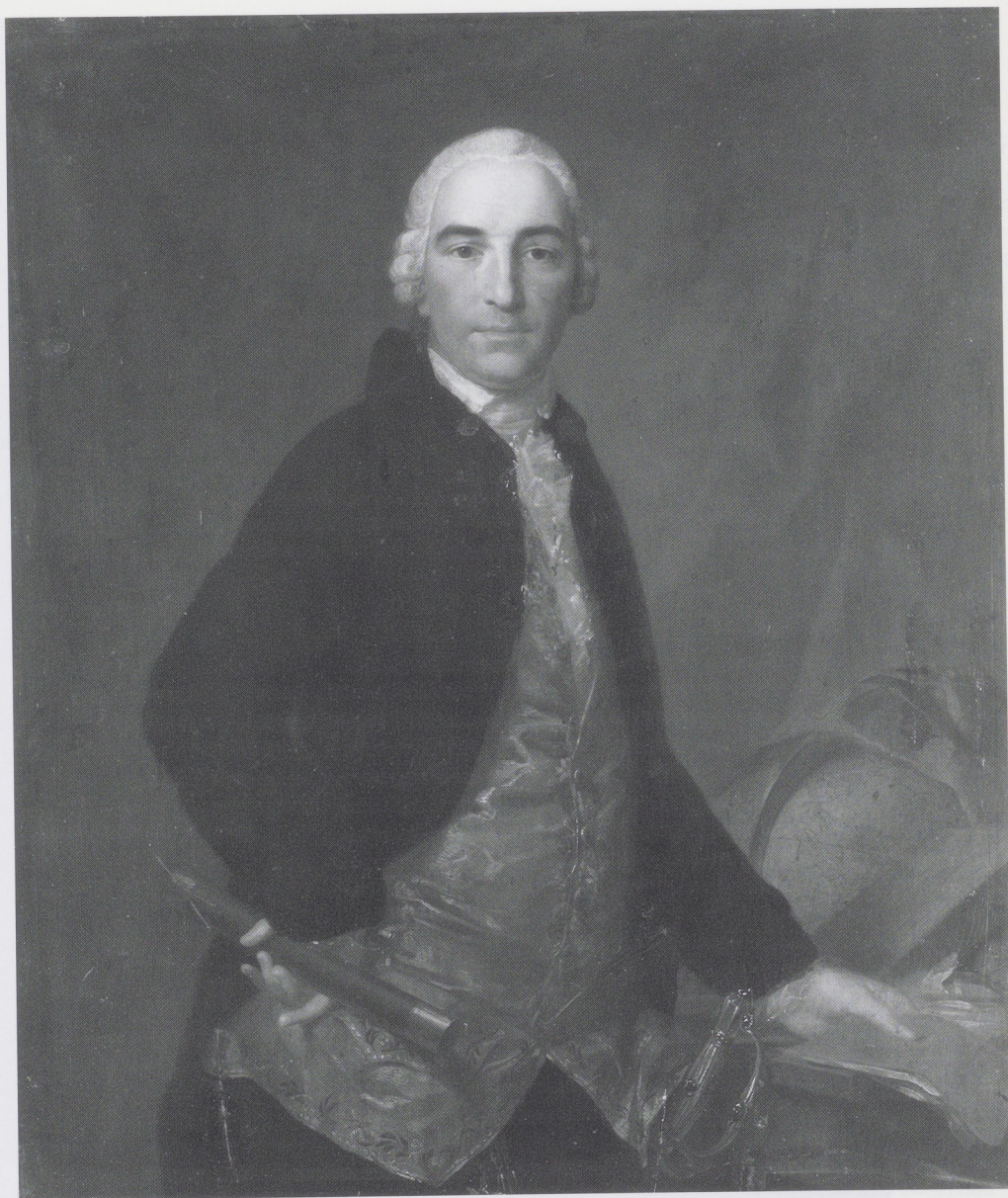
Op verschillende schilderijen op paneel bevinden zich enorme hoeveelheden was, vermoedelijk vermengd met hars, die met een strijkijzer of soms ook met een kwast op de panelen zijn uitgesmeerd in een poging de verf te fixeren (afb. 4). Een stuk achtergeble-

Afb. 5. J.F.A. Tischbein, Portret van Gouverneur-Generaal Willem Arnold Alting (1780-1797), 1788. Olieverf op koperplaat, 108 x 91,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. Sk-A-3785.

ven *facing papier* op het portret van Van Cloon (1730-1735), toont aan dat dit wel met enige voorzichtigheid geschiedde. Op hetzelfde portret bevindt zich gedeformeerde verf in de vorm van bobbeltjes. Dit is het gevolg van oververhitting, hetgeen duidelijk maakt dat er toch wel erg veel warmte is gebruikt bij deze behandelingen. Het probleem van het gebruik van was bij het fixeren van verf op panelen is dat de verf niet altijd op de juiste plaats op de grondlaag wordt vastgezet maar als het ware in de gestolde was komt te zweven. In feite is de verf zo niet goed gefixeerd, want als de was wordt verwijderd, is er een kans dat de verf weer los komt. Een ander nadeel van was is dat deze nooit in het geheel te verwijderen is en bovendien een verkleurende (verdonkerende) werking op verf en grondlaag kan hebben. Dit vastzetten van losse verf op panelen met was is in vroeger dagen ook in het Rijksmuseum een gewoonte geweest. Tegenwoordig gebeurt dit met natuurlijke of synthetische lijm. Het is niet onmogelijk dat de was in het Rijksmuseum aangebracht is, maar het zou ook in Indonesië gebeurd kunnen zijn voor de verscheping. Helaas kan ook nog nooit behandelde of nieuwe losse verf worden gesignaleerd zoals op de portretten van Van Swoll (1713-1718) en van Van Durven (1729-1730).

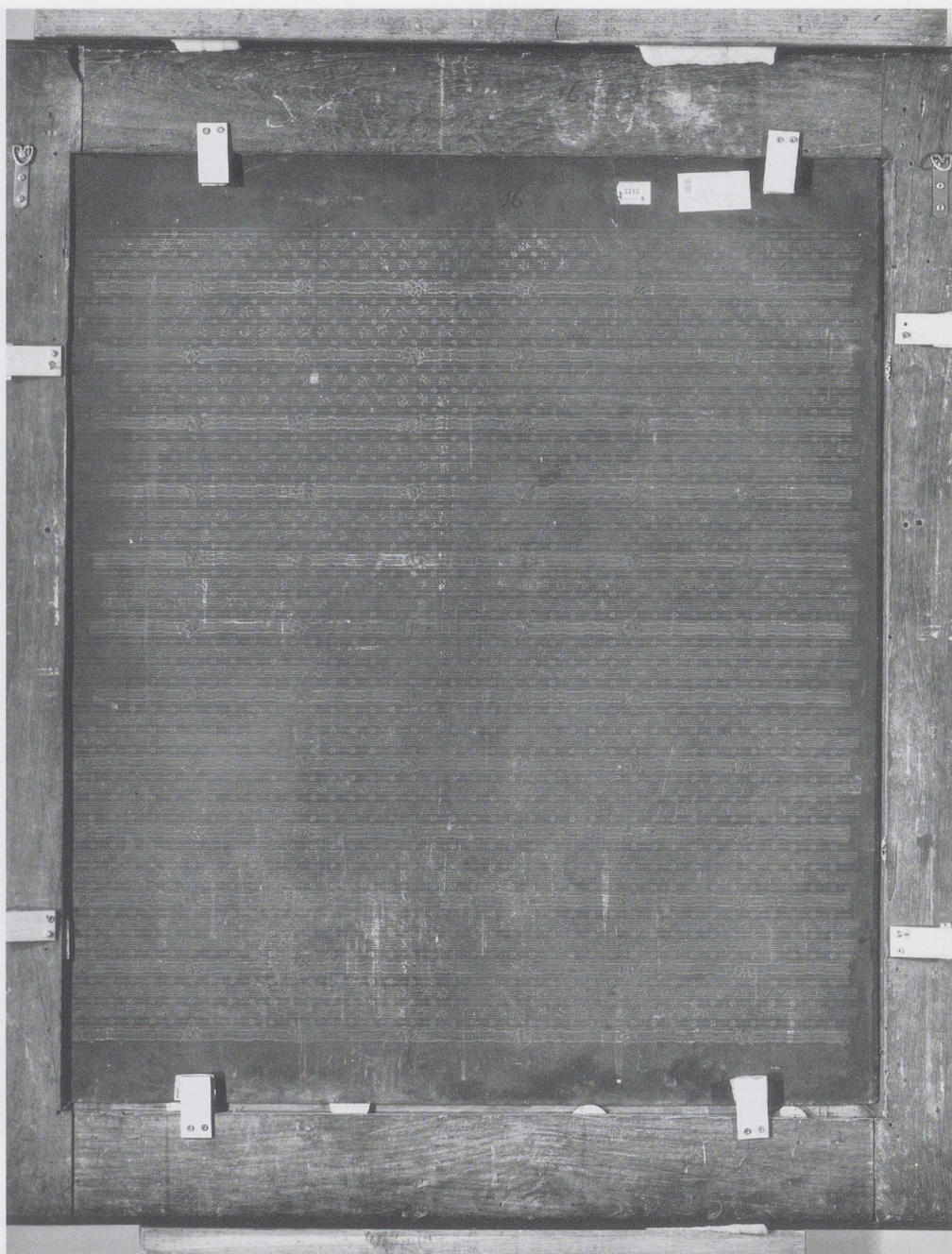
De schilderijen op koper

Alle metalen dragers zijn van koper. Zoals de meeste houten panelen aan de achterzijde van een beschermplaat voorzien zijn, zo zijn ook sommige schilderijen op koper aan de achterzijde voorzien van een coating. De hechting van de verf op de koperen platen is goed te noemen. Wel is er op vele plaatsen accidentele schade met verfvverlies. Ook zijn er deuken in de drager zonder verfvverlies. Interessant is het portret van Siberg (1801-1805), dat ooit behandeld is als een schilderij op doek door het op een spanraam te spijkeren. Dit staketsel geeft zeker meer stevigheid maar het is jammer dat de spijkers die de plaat op het raam moeten houden dwars door het schilderij heen zijn geslagen. De portretten van Van der Parra (1761-1775) en Van Riemsdijk (1775-1777)

hebben langs de uiteinden van de platen ook gaatjes met soms daarin nog resten van gesmede spijkertjes. Mogelijk hadden ook deze schilderijen ooit zo'n staketsel als steun. Het portret van Van Riemsdijk heeft nu als steun een eikenhouten paneel. Ook het portret van De Klerk (1777-1780) zit samen met een houten beschermingsplaat ingelijst. De portretten van Valkenier (1737-1741), Imhoff (1743-1750), Van Alting (1780-1797) en Van Overstraten (1797-1801) zitten zonder extra steun in de lijst bevestigd. Het portret van

Van Alting (1780-1797) door de bekende schilder Tischbein (Maastricht 1750-1812 Heidelberg) is niet alleen vanwege de hoge kwaliteit en de vrij goede conditie maar ook door de bijzondere drager een geval apart (afb. 5). Op de achterzijde is een motief van bloemen en lijnen gegraveerd. De plaat heeft waarschijnlijk oorspronkelijk gediend voor het bedrukken of ponsen van damast of katoenen weefsels (afb. 6). Ook de koperen plaat die als drager dient voor het reeds genoemde portret van De

Klerk (1777–1780) heeft mogelijk een industrieel verleden. Gaatjes, gelijkmatig verdeeld over de plaat, langs de randen maar ook in het midden, doen vermoeden dat hier een afdekklaar van een of andere constructie is hergebruikt.

De doeken

Het oudste schilderij op doek in de portretgalerij was het portret van Van Hoorn (1704–1709) dat door Cornelis de Bruyn (1652–1726/27) op zijn reis door Perzië en Indië in 1706 was geschilderd. Dit stuk is tijdens de Japanse bezetting verloren gegaan. Nu is het portret van Mossel (1750–1761) het

Afb. 6. J.F.A. Tischbein, *Portret van Gouverneur-Generaal Willem Arnold Alting (1780–1797)*, 1788. Achterzijde met motief van bloemen en lijnen. De drager heeft vermoedelijk eerder gediend als textieldrukplaat.

oudste schilderij op doek in de galerij. Het is, ongedoubleerd, op een hardboardplaat gemaroufleerd. Een klein stukje doek, origineel beschilderd in de kleur van de achtergrond, is op een beschadiging geplakt. Dit kan een heel oude restauratie zijn, maar het is ook mogelijk dat in later tijd voor het herstel een stukje is genomen van de spanrand of omslag van het schilderij waarop de schildering zich voortzette. De spanrand zou dan kunnen zijn weggesneden toen men het schilderij op het board plakte. De andere doeken zijn allen van veel later datum en stammen uit de 19de en 20ste eeuw.

De restauratieroutine van het bedoeken of doubleren is ook aan deze schilderijen niet voorbijgegaan, al dient opgemerkt te worden dat opvallend veel van de portretten uit de 19de eeuw nog ongedoubleerd zijn. Sommige doublures zijn uitgevoerd met lijm (bijv. het portret van Pahud (1855–1861)), een doubleure-specie die in het Rijksmuseum nooit gangbaar is geweest. Later is met was een lapje op dit doek gestreken teneinde lokaal een nieuwe beschadiging te repareren. Deze toevoeging is bij de recente behandeling verwijderd. Andere stukken daarentegen dragen duidelijk de kenmerken van een Rijksmuseum-doublure met was/hars: bijvoorbeeld de portretten van Van Heutsz, d'Eerens (1835–1840), Merkus (1841–1844) en De Kock (na 1826). Ook het portret van Baud (1833–1835), geschilderd door Raden Saleh, is in het Rijksmuseum bedoekt. De double-ring van dit laatste portret mag zeker geen overbodige maatregel genoemd worden: Aanleiding zal een 37 cm lange scheur dwars door het lijf van de geportretteerde zijn geweest.

Het grote portret (afm. 238 x 149 cm) van Lord Minto (1812–1814) is, daar het ook gaten en scheuren vertoonde, in 1955 in het Rijksmuseum gedoubleerd, voor vertrek naar de Nederlandse ambassade te Londen, waar het schilderij als bruikleen verbleef van januari 1956 tot februari 1961.¹⁴ Ook het portret van Daendels (1808–1810), eveneens van de hand van Raden Saleh, is in het Rijksmuseum gedoubleerd en gerestaureerd (afb. 7). Veel beschadigingen op de ongedoubleerde doeken zijn lokaal gerepareerd door met

was/hars of lijm een lapje achter de beschadiging te plakken of te strijken, een behandeling die in het verleden vaak werd uitgevoerd als een sneller en goedkoper alternatief voor een bedoeking. In het Rijksmuseum werd dit echter zelden of nooit toegepast, omdat zo'n 'pleister' zich vaak na enige tijd aftekent aan de voorzijde. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de portretten van Van der Wijk (1893–1899) en Loudon (1871–1875). Het portret van Buyskes (1816–1819) heeft drie pleisters met lijm en één met was. Ook het portret van Van Limburg Stirum (1916–1921) was van een met lijm bevestigde pleister voorzien die zich aan de voorzijde aftekende. Bovendien is dit doek helemaal ingesmeerd met lijm als impregnatie hetgeen in het Rijksmuseum ongebruikelijk is. Een zegen voor de schilderijen op doek, vooral voor de ongedoubleerde stukken, is dat bij de restauratie van 1925–1926 zinken platen zijn bevestigd achter de spieramen. Op sommige stukken zijn deze nog aanwezig; bij de meeste echter zijn ze (in het Rijksmuseum?) verwijderd.¹⁵ Aan de schroefgaten achter op het spieraam en aan resten van een *coating* die over de platen geplaatst is en die zich voor een deel op het spieraam voortzette, is te zien dat deze aanwezig zijn geweest. Deze platen hebben de stukken niet alleen voor accidentele schade behoed, maar ook vibratie van de doeken op de spieramen voorkomen. Bovendien hebben ze gefungeerd als buffers tegen de diffusie van vocht dwars door de schilderijen waardoor de grondlaag kan versuikeren, de verf kan craqueleren en los kan komen te zitten en toevoegsels als pleisters en etiketten zich aan de voorzijde gaan aftekenen. Het portret van Mijer (1866–1871) heeft een pleister, die zich niet afgetekend heeft, waarschijnlijk dankzij het hier aanwezige *backing board*. Ongedoubleerde doeken die zich in een goede staat bevinden hebben dat wellicht aan deze beschermingsplaat te danken. Op het portret van 's Jacob (1880–1884), geschilderd door Pieter de Josselin de Jong (St. Oedenrode 1861–1906 Amsterdam), zijn bijvoorbeeld geen craquelures te zien. In de internationale museumwereld, ook in het Rijksmuseum, worden de laatste jaren alle schilderijen op

Afb. 7. Raden Sarief Bastaman Saleh, Postuum portret van Gouverneur-Generaal Herman Willem Daendels (1762-1818). Olieverf op doek, 119 x 98 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. Sk-A-3790. Daendels was

Gouverneur-Generaal gedurende de 'Franse tijd' en initiator van de beroemde Postweg op Java, die op de achtergrond van dit schilderij is weergegeven.

doek voorzien van een achterkantbescheringsplaat, weliswaar niet van metaal maar van speciale soorten karton of kunststof. De kopieën van de portretten van Nederburgh (1791–1799), Janssens (1811–1812), Van de Capelle (1816–1826), Van Hoorn (1704–1709) en Duymaer van Twist (1851–1855) zijn geplakt op hardboard. Achter op een van deze platen is te lezen: *Made in USA*, hetgeen betrekking heeft op het hardboard; waarschijnlijk hebben deze platen in een vorig leven gediend als verpakking voor stukgoed.

Twee van de schilderijen op doek zijn uitzonderlijk omdat bij het schilderen van de fotografie gebruik is gemaakt. In beide gevallen (de portretten van Otto van Rees (1884–1888) en J.B. van Heutsz (1904–1909)) lijkt het gezicht wel degelijk geschilderd maar schijnt een fotografisch effect door. Mevrouw J. de Loos-Haaxman uitte reeds hetzelfde vermoeden.¹⁶ Vooral bij het portret van Van Rees wordt dit vermoeden gesterkt door het feit dat de opdracht is uitgevoerd door de hofphotograaf J. Ephraïm.¹⁷

Het conserveren van deze schilderijen en niet te vergeten de lijsten kan mogelijk in 1997 al worden afgerond. Gestadig maar zeker wordt zodoende een nieuwe kans gegeven aan deze, voor de geschiedenis van Nederland en Indonesië, zo belangrijke reeks schilderijen. Zoals aangegeven zijn de stukken door deze behandeling voor verder verval behoed. Scheuren zijn hersteld, losse verf is weer vast gezet, oppervlaktevuil is afgenomen. De schade is niet gecamoufleerd maar zal blijven getuigen van de geschiedenis van dit 67-delige historische document.

De restaurator krijgt bij de behandeling van zo'n grote reeks van portretten en het onderzoek naar hun restauratiegeschiedenis te maken met een complex van aantastingen. De tijd eist zijn tol en er is tevens een scala van menselijke ingrepen, vaak goed bedoeld maar in vele gevallen toch schadelijk voor het kunstwerk. De bestudering leverde tevens tal van nieuwe feiten op over de vervaardiging van de reeks die, nu de verwaarlozing tot stilstand is gekomen, wellicht op een grotere belangstelling mag rekenen.

Noten

Wij zijn dank verschuldigd aan J.G. Wessels Boer te Molenaarsgraaf, en aan W.Th. Kloek en M.S.C. Berends-Albert, Rijksmuseum.

* Alle in dit artikel genoemde portretten van Gouverneurs-Generaal van Nederlands-Indië zijn beschreven in P.J.J. van Thiel et al., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam/Maarssen 1976, pp. 711–723, en hebben afzonderlijke inventarisnummers van Sk-A-3755 t/m Sk-A-3880. Ook is er een reeks copieën van genoemde portretten in het bezit van het Rijksmuseum (inv.nrs. Sk-A-4525–4552). Tot de verzameling behoren eveneens vier portretten van de voorzitters van de Volksraad van 1918 tot 1933. Alle Gouverneurs-Generaal hebben opeenvolgende inventarisnummers, corresponderend met hun regeringsperiode.

¹ Uit het conditierapport van het portret van Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer (Sk-A-3761). Apparaat Restauratie-atelier Schilderijen van het Rijksmuseum.

² In de restauratierapporten van J. de Loos-Haaxman uit 1925–1926 wordt al over de overschildering van 17de- en 18de-eeuwse portretten geschreven. Over het portret van Hendrik Brouwer schrijft zij: *Het gehele portret was overschilderd; De overschildering bleek afgepoetst en afgeschuurd en overschilderd onmiddellijk op de oude verf, het stuk is volkomen bedorven.* (ARA-II, CIZ inv.nr 13. 1928-07-11, nr. 6); geciteerd in Wessels Boer, *op.cit.* (noot 5).

Dit is overigens duidelijk zichtbaar na de huidige behandeling van dit portret. Door afbladring van de bovenste verflaag, vooral in het gezicht, is een oudere verflaag vrijgekomen, eveneens een portret van Brouwer.

³ De commissie bestond uit de architect Robert Scott, de tekenaar-ambtenaar A.J. Bik (naar Indië gekomen met de commissie Reinwardt) en J. Tromp, hoofdingenieur van Waterstaat en 's Landsgebouwen.

⁴ Mondelinge mededeling 1995 H.C. Coen, voormalig restaurator van het Rijksmuseum. Bij de restauratie van de lijst van het portret van Jan Pietersz. Coen (A 3758) werden op de achterzijde van een later toegevoegde lat Chinese karakters aangetroffen. Zie ook J. de Loos-Haaxman, *De Landsverzameling Schilderijen in Batavia, Landsvoogdportretten en compagnieschilders*, Leiden 1941, p. 12.

⁵ J.P. Wessels Boer, *De Aflijvige Heren. Portretten van de Gouverneurs-Generaal van Nederlands Indië, stille getuigen van ruim drie eeuwen Nederlands koloniaal verleden in Zuid-Oost Azië.*

(ongepagineerd manuscript 1995).

⁶ *Ibid.*

⁷ P. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1969, p. 698: *woonde en werkte in Utrecht, Haarlem, Suriname, Den Haag, Parijs 1904-1905, Brugge 1905, Den Haag, Santa Margherita 1911, Ned. Indië tot 1915, Laren (N.H.) na 1916, Voorburg tot 1919, Den Haag tot 1942, Renkum tot 1945, daarna in Den Haag. Leerling aan de Academie van B.K. in Den Haag, te Parijs op de Ecole Libre Julian. Was ook schrijver over kunst: hij heeft een standaardwerk gepubliceerd over de Javaanse kunst. Was lid van 'Pulchri Studio' in Den Haag, van 'Arti et Amicitiae' te Amsterdam en voorzitter en oprichter van de Vereniging Vrienden van de Aziatische Kunst.*

⁸ De Loos-Haaxman, *op.cit.* (noot 4), p. 17-129.

⁹ Er zijn in totaal 8 portretten in bruikleen gegeven aan andere collecties: Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden in Paleis Het Loo te Apeldoorn, Museum Bronbeek te Arnhem en het Huygens Museum 'Hofwijck' te Voorburg.

¹⁰ De resultaten van deze studie zijn beschreven in Wessels Boer, *op.cit.* (noot 5). De gegevens tot 1950 over de bewarings- en restauratiegeschiedenis voor dit artikel zijn uit het manuscript van Wessels Boer afkomstig.

¹¹ Een vijftal schilderijen werd behandeld door Gwendolyn Boevé-Jones. De restauratie van de lijsten is in handen van Heleen van Eendenburg en Hubert Baya. Ook voor de behandeling van de lijsten geldt in de eerste plaats de conservering. De meeste lijsten zijn net als de schilderijen in een slechte conditie, in het bijzonder de 19de-eeuwse pätelijsten die zeer *verdroogd* zijn.

¹² Dit zijn de portretten van Brouwer (A 3761), Mossel (A 3781), Both (A 3755), Maatsuyker (A 3765), De Haan (A 4543), Van Durven (A 3775), Van der Lijn (A 3763), Van Outhoorn (A 3769) en Speelman (A 3767).

¹³ Natuurlijk kunnen de planken in dit laatste geval al eerder verlijmd zijn geweest.

¹⁴ Tijdens de behandelingen van 1955 is het doek van een plank verwijderd waarop het zat vastgeplakt, het is gedoubleerd en ook schoongemaakt. Zie restauratierapport.

¹⁵ De volgende portretten zijn nog voorzien van de metalen backingboards: Elout (1816-1819), Baron Sloet van de Beele (1861-1866), Mijer (1866-1872), 's Jacob (1881-1884), Pijnacker Hordijk (1888-1893). Ook het portret van koning Willem I door J. Paelinck (Sk-C-1460), geschilderd voor het Paleis van de Gouver-

neurs-Generaal in Batavia, heeft de sporen van precies zo'n metalen achterkantbeschermingsplaat. Dit portret is samen met alle Gouverneurs-Generaal portretten teruggekomen naar Nederland.

¹⁶ De Loos-Haaxman, *op.cit.* (noot 4).

¹⁷ Ephraïm was tot 1904 werkzaam te Arnhem. Zie Wessels Boer, *op.cit.* (noot 5); G.P. Sanders, 'Portret van een niet langer onbekende man: Pieter Hendrik van Gelder, het gezicht van de penningverzameling in het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 43 (1995), pp. 280-307; M. Altena, M. van de Laar en A. Stijnman, 'Henri Bogaerts, een leven tussen tijdschriften, houtgravures en kunstreproducties. Fotografie in dienst van de reproductie', in: Cat.tent. *Het licht van de negentiende eeuw. De komst van de fotografie in de provincie Noord-Brabant*, 's Hertogenbosch (Noordbrabants Museum) 1997, Eindhoven 1997.

Reinier Baarsen

Twee Nederlandse marqueteriemeubelen uit het legaat S.J. Fontein

In de elkaar opvolgende huizen die de in 1995 overleden kunsthandelaar en verzameelaar Syb Fontein met zo bijzonder veel smaak heeft bewoond, voerden kunstwerken uit de Nederlandse en Franse achttiende eeuw de boventoon – tekeningen en pastels, zilver, porselein en meubelen. Eén object domineerde het interieur, in de eerste plaats door zijn omvang en markante aanwezigheid, maar ook door de speciale affectie die de eigenaar ervoor koesterde: de ‘blokjeskast’. Met deze koosnaam werd een kolossaal en voor zover bekend uniek meubel aangeduid (afb. 1).¹ Op een commodevormige onderbouw met vier laden rust een hoge bovenkast met twee deuren. Dit middendeel, een smalle versie van het traditionele Nederlandse kabinet, wordt geflankeerd door kwartronde gedeelten, bestaande uit een onder- en een bovenkast, afgesloten door deuren. Alle kastdelen hebben een eenvoudig interieur met planken. De heldere opbouw van het meubel wordt door de sobere detaillering onderstreept. De kast is geleed door mahoniehouten profiellijsten en het middengedeelte wordt bekroond door een gestrekte boog. Het meest opvallend zijn de getrapte, Chinees aandoende poten die aan Engelse voorbeelden zullen zijn ontleend. Het indrukwekkende effect van het meubel berust dus op het spel van de kloeke, geometrische vormen, en dit spel wordt op zeer effectieve wijze benadrukt door de marqueterie, die eveneens geometrisch is: een traliewerkpatroon op de

rechte delen en een illusionistisch patroon van kubussen op de gebogen gedeelten. Zou men afgaande op de vorm kunnen denken dat het meubel omstreeks 1740 is ontstaan, de marqueterieversiering maakt onmiddellijk duidelijk dat het enkele decennia later moet worden gedateerd.

Die versiering is op Franse voorbeelden geënt. Deze vorm van kubusmarqueterie is in Parijs in de jaren 1750 geïntroduceerd, vrijwel zeker door de toonaangevende, uit Duitsland afkomstige *ébéniste* Jean-François Oeben (1721–1763).² Oeben en zijn leerlingen pasten nog talrijke andere geometrische marqueteriepatronen toe; ook het traliewerk met rozetten komt in verwante vorm bij hem voor.³

Recent onderzoek heeft aangetoond dat Nederlandse meubelmakers in de vroege jaren 1760 zijn begonnen Franse marqueteriemeubelen na te volgen. Vooraanstaande kabinetwerkers zoals Matthijs Horrix (1735–1809) in Den Haag en Andries Bongen (ca. 1732–1792) in Amsterdam legden zich er toen op toe commodes en andere typisch Franse meubelen in een moderne, Parijse rococo-stijl te vervaardigen.⁴ Hun kostbaarste paradepaardjes versierden ze met naturalistische bloemenmarqueterie, maar vermoedelijk maakten ze direct ook al meubelen die uitsluitend met geometrische patronen waren gedecoreerd.⁵ Deze kunnen eigenlijk al als een overgang naar het neo-classicisme worden beschouwd; de twee opeenvolgende